

تحلیل مولفه‌های زیبایی‌شناسی خانه‌های دوره قاجار در شهر تبریز

فاطمه محمدیان

دانشجوی دکتری معماری، واحد اهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اهر، ایران

علی آذر*

استادیار گروه معماری و شهرسازی، واحد مراغه، دانشگاه آزاد اسلامی، مراغه، ایران

اسداله شفیعی‌زاده

استادیار گروه معماری، واحد اهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اهر، ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۵/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۹/۲۳

چکیده

امروزه در معماری، زیبایی‌شناسی به دلیل عدم تبیین قاعده مند و کاربردی، صرفاً به عوامل جزئی صوری محدود شده است؛ در حالی که این مفهوم دارای تعریفی فراتر بوده و با ساختار، جزئیات بنا، مخاطب و محیط ارتباط تنگاتنگ دارد. معماری ایرانی که متبلور زیبایی‌شناسی در طول سالیان متمادی بوده؛ می‌تواند منبعی غنی جهت اقتباس اصول زیبایی‌شناسی در معماری باشد. مبانی کمی و کیفی در معماری سنتی، که مربوط به مقوله‌ی زیباشناختی و اصول بصری حاکم بر ساختار و تناسب است؛ منجر به بروز زیباشناختی می‌شود. مولفه‌های زیبایی‌شناسی به عنوان یکی از غنی‌ترین عوامل معنا ساز در معماری بخصوص معماری خانه‌های قدیمی دوره قاجار در شهر تبریز مطرح هستند. تحقیق حاضر به بررسی نقش مولفه‌ها و عوامل تاثیرگذار در زیبایی‌شناسی معماری خانه‌های تاریخی تبریز در ادراک مفاهیم معنایی می‌پردازد. در این پژوهش، با توجه به ماهیت و اهداف در نظر گرفته شده، روش توصیفی-تحلیلی با روش کیفی مورد استفاده قرار گرفت که از طریق مصاحبه عمیق با کارشناسان و متخصصین و صاحب نظران در زمینه‌های مرتبط به معماری خانه‌های قاجاری تبریز صورت گرفته است. صوت مصاحبه شوندگان با استفاده از نرم‌افزار تحلیل داده‌های کیفی «مکس کیو دی ای» به-کمک رایانه، کدبندی شده است. مهم‌ترین نمودهای این دوره در دو حوزه زیبایی‌شناسی و کارکرد(عملکرد) متجلی می‌گردد. عوامل زیبایی‌شناسی در ساختار اصلی(فیزیکی؛ ابعاد، تناسب، رنگ و...) بنا بطوریکه بیشتر سطح لایه‌های عمیق معنایی و کارکردی بودن خانه‌های قاجاری جلوه‌گر میشود. در بعد نشانه‌های کارکردی، عواملی نظیر توجه به نور و اقلیم، همخوانی با عرف و فرهنگ بومی، مصالح بومی و توجه به نیازهای تمام اعضای خانواده و انعطاف پذیری جلوه‌گر شده است. زیبایی‌شناسی از جنبه‌های بصری داخلی و خارجی کالبد و محیط معماری بیشتر در مواردی نظیر ارسی، دو دری، سه دری و پنج دری(به همراه سرستون و گچ بری) و همچنین الحاقات معماری در قالب تزئینات معماری نمود پیدا میکنند. این مولفه‌ها در زیباشناسی خانه‌های دوره قاجار در شهر تبریز بسیار موثر هستند.

کلیدواژه‌گان: زیبایی‌شناسی، خانه‌های قدیمی، دوره قاجار، تبریز.

مقدمه

در چند دهه اخیر ارتباط میان مباحث نظری مطرح در حوزه‌های مختلف فلسفی با عرصه‌های هنری و به خصوص معماری بسیار دیده شده است. یکی از این مباحث که در ارتباطی نزدیک با معماری قرار دارد، زیبا شناسی است. زیباشناسی دانشی است که آثار و نشانه‌ها را چون بخشی از زندگی اجتماعی مورد پژوهش قرار می‌دهد (Chandler, 2017). دانش زیبا شناسی به جهت کاوش پیرامون ابعاد معنایی یک علامت در ارتباط با ساختارهای ذهنی و با در نظر داشتن کارکردهای اجتماعی و فرهنگی در مطالعات معماری دارای نقشی تأثیرگذار است. (سخاوت دوست و البرزی، ۱۳۹۷) یکی از اهداف معماری آفرینش اثر زیبا یا خوشایند است. موضوع علم زیبایی شناسی نیز تشخیص و درک عواملی است که در ادراک فرآیند یک شیء یا پدیده‌ی تجربی زیبا نقش دارند و درک توانایی انسان برای ابداع جلوه‌هایی است که موضوع زیبایی شناسی کالبدی؛ نقش و از نظر علم زیبایی شناسی خوشایند به حساب می‌آیند. تاثیر اشکال، تناسبات، ریتم، مقیاس، پیچیدگی، رنگ و سایه روشن محیط ساخته شده و طبیعی است. (لنگ، ۱۳۸۱). عناصر معماری از ویژگی‌های بصری و زیبایی برخوردار بوده و به عنوان بخش مهمی از ویژگی‌های زیبایی‌شناسی و اجزای کالبدی معماری محسوب می‌شوند. طرح و فرم عناصر معماری در یک کالبد مفهومی و کاملاً سازگار با عملکرد مورد انتظار با توجه به توجیهات فنی و منطبق با جنبه‌های بصری محیط و کالبد معماری در نظر گرفته می‌شود (Moore, 2019). هنگامی که یک ساختمان طراحی می‌شود، جنبه‌های زیبایی‌شناسی می‌تواند با استفاده از عناصری مانند سقف شیب‌دار، ستون‌های تزئینی، سقف‌ها برای عناصر پنجره، و طاق‌های نیم‌دایره و قطعه‌ای طراحی شود (Bhise, 2018). زیبا شناسی معماری تلاشی است در جهت رسیدن به مفاهیم و مبانی پایه‌ای شکل دهنده معماری. (مختاباد امرئی و دباغ، ۱۳۹۳). پس لازم است در ابتدا مبانی نظری و نحوه ارتباط زیباشناسی و معماری تبیین شود، سپس با استفاده از این مبانی نظری به کندوکاو در معماری به منظور دستیابی به معنای جدید در حوزه معماری پرداخت (Nabil Guirguis et al, 2016). اصول زیبا شناسی که در بسیاری از علوم ادراکی ریشه دارد، باتکیه بر مفهوم دلالت، موجب ارتباط هرچه بهتر مخاطب با فضای معماری می‌شود. بنابراین بررسی عوامل نشانگی که وجوه مختلف کاربردی، ساختاری و معنایی را بطور همزمان در شکل دهی فضای معماری در نظر می‌گیرد، می‌تواند گامی در جهت معنا بخشی به فضا و ایجاد حس مکان در مخاطب باشد. (Muntañola, Muntanyola, 2012). بطور قطع معماری ایران در روند شکل‌گیری و تکامل خود دارای لایه‌های معنایی و مفاهیم پایه‌ای بسیار کهن و غنی بوده است که به نظر می‌رسد وقت آن رسیده است که با نگاهی علمی و مستدل به معماری ایرانی به جستجوی این مفاهیم پرداخته شود. در معماری ایران کهن نیز زیبایی و توجه به عوامل آن از ویژگی‌های بارز آن به شمار می‌آید. از این رو تحقیق حاضر این تحقیق به بررسی نقش مولفه‌ها و عوامل تاثیرگذار در زیبایی‌شناسی معماری خانه‌های تاریخی تبریز در ادراک مفاهیم معنایی می‌پردازد. زیرا بناهای بجای مانده از دوره قاجار و پهلوی در شهر تبریز را می‌توان از ارزنده‌ترین یادگارهای معماری این شهر دانست. در این میان خانه‌های قاجاری به لحاظ گوناگونی ارزشهای فضایی و تنوع تزئینات به کار رفته در آنها، جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص داده‌اند. میزان تزئینات به کار رفته در نمای بیرونی و داخلی خانه‌ها چه از منظر فرم و سبک و چه از منظر مصالح و تکنیک‌های اجرایی، گویای اهمیت خاص آن در معماری این دوره می‌باشد.

روش تحقیق حاضر بصورت توصیفی- تحلیلی و کیفی می باشد که از طریق مصاحبه ساختاری نیمه عمیق گرفته و بر مبنای رویکرد استقرائی و به روش تئوری برخاسته از زمینه انجام شده است تجزیه و تحلیل اول مرتبط با اساتید و پژوهشگران حوزه معماری و آشنا با معماری قاجاری شهر به انجام رسیده است. نتایج این بخش منجر به بسط مدل نظری نحوه به وجود آمدن بافت تاریخی و خانه های قاجاری شهر تبریز، مشخصه ها و ویژگی های عمده این بافت بوده است. مراحل انجام تجزیه و تحلیل کیفی حاضر شامل سه مرحله (با الهام از روش تحلیلی گراند تئوری) به انجام رسیده است. نخست: کدگذاری باز^۱، دوم: کدگذاری محوری^۲، سوم: کدگذاری انتخابی^۳ بوده است. بر این اساس مهم ترین واژگان سبک و نشانه شناسی معماری خانه قاجاری در تبریز با توجه به نظرات کارشناسان شامل: خانه، قاجاری، ساخت، تبریز، فضای معماری بوده است. کدگذاری محوری و شکل دهی مقولات: در مرحله بعد، کدهای اولیه (به علت تعداد فراوان آنها) به کدهای ثانویه تبدیل میشوند. چند کد ثانویه تبدیل به یک کد مفهومی می شود.

مبانی نظری

در این زمینه تحقیقات مختلفی در داخل و خارج کشور انجام شده که به تعدادی از آنها اشاره می شود: لغت زیباشناختی (استتیک) در اصل یونانی است و به معنی ادراک است. علم زیباشناختی به معنی وسیع کلمه به بررسی و روشهای احساس محیط و موقعیت فرد در داخل آن می پردازد (گروتر، ۱۳۸۸). هدف زیبایی شناسی این است که چگونگی محیط اطراف و جایگاه شخص در محیط اطراف رابه معنای واقعی درک کند. در قرن هجدهم هرچه بیشتر به معنای زیبایی پرداخته شد. زیبایی در ارتباط با دریافت ها بود و در این فرایند مشاهده گر مورد توجه قرار می گرفت. الکساندر گوتلیب باومگارتن، مفهوم زیبایی شناسی راهم ردیف اخلاق و منطق به میان آورد. همان نقشی را که عقل در علم اخلاق دارد، ذوق و عوامل بسیار زیادی مانند قابلیت استفاده، ساختار، مقاومت مصالح، مسائل مالی و بالاخره ضوابط ساختمانی این آزادی را محدود می کند. زیباشناختی تنها عاملی که باید مورد توجه قرار گیرد نیست. اما در این نیز که این عامل در معماری نقشی اصلی دارد نمی توان شک کرد. (روشن و شریف نژاد، ۱۳۹۵). یکی از اهداف معماری آفرینش اثر زیبا یا خوشایند است. موضوع علم زیبایی شناسی نیز تشخیص و درک عواملی است که در ادراک فرآیند یک شیئی یا پدیده ی تجربی زیبا نقش دارند و درک توانایی انسان برای ابداع جلوه هایی است که موضوع زیبایی شناسی کالبدی؛ نقش و از نظر علم زیبایی شناسی خوشایند به حساب می آیند (لنگ، ۱۳۸۱). گروتر ۱۰ در کتاب زیبایی-شناسی در معماری؛ زیباشناسی را این گونه بیان می کند (علم زیبایی شناسی به معنی وسیع کلمه به بررسی روش های احساسی محیط و موقعیت فرد در داخل آن می پردازد. به عبارت دیگر در بروز و ایجاد زیبایی شناسی سه عامل فرد یا ناظر و موقعیت آن(گیرنده)، معماری یا اثر هنری (فرستنده) و محیط یا بستر طرح (رابط) موثر می باشند (Groter, 2011 quoted by Abedi & Mohammadian Yami, 2018: 4). معیارهای زیبایی شناسی در طول تاریخ نشات گرفته از این دو الگو می باشد: ۱- بنیان-های معرفت شناسی و نوع نگرش به هستی ۲- آبخورهای فرهنگی، اینکه تبلور فرهنگ و جهان بینی هر دوره در زیبایی شناسی هنر و

¹ Open Coding

² Axial Coding

³ Selective Coding

معماری بروز می‌کند و زمینه ایجاد تمدن می‌شود (Hakimi & Hosseini, 2018: 3). عابدی و محمدیان یامی (۱۳۹۷) در مطالعه خود در رابطه با زیباشناسی معماری اسلامی نشان می‌دهند که تناسب و توزان، مقیاس، تکرار و تناوب، تقارن، تعادل، مرکزیت، هماهنگی، تشابه، تنوع و تضاد، نظم، نظم در بی‌نظمی، حرکت و آرامش، نور، آب، رنگ، شفافیت، فرم و صورت و تزئین عوامل اصلی ایجاد زیبایی بخش ساختمان‌ها در معماری اسلامی هستند. از نظر ژانگ ۳ (۲۰۲۰)؛ تصویرشناسی، فلسفه، زیبایی‌شناسی و همکاری هر سه در زمینه معماری و شناخت، در تحقق بخشیدن به تجسم کلی الگوهای فضای معماری موثر هستند. صادقی، اخلاصی و کامل‌نیا، (۱۳۹۷) اشاره می‌کنند انسان از زمانی که به معماری مبادرت ورزیده، به نیازهای روحی، باطنی و حس زیبایی‌شناسی نیز توجه داشته است. زیبایی‌شناسی (زیبایی) را در معماری می‌توان با دو ویژگی یعنی ویژگی احساسی و فکری مشخص کرد. عبدالله علی (۲۰۱۸). در تربیت معماری، زیبایی‌شناسی عاملی است که انسان به تدریج آن را درک می‌کند؛ مثل میوه‌ای که باید صبر کند تا برسد (Kontson et al, 2015). زیبایی‌شناسی شاخه‌ای از فلسفه (در کنار معرفت‌شناسی، منطق، اخلاق و متافیزیک) است که به تحقیق نظری و مفهومی در زمینه هنر و تجربه زیبایی‌شناسی می‌پردازد (Britannica, 2009). تجربه زیبایی‌شناسی یک مساله است که باید با درک حسی انجام شود. "زیبایی‌شناسی با نوعی درک حسی سر و کار دارد. انسان باید زیبایی و وحدت را در اثر ببیند، اندوه یا هیجان را در موسیقی بشنود، به تقارن رنگ کردن توجه کند، و قدرت یک رمان را احساس کند، حال و هوای آن یا ناسازگاری لحن آن را حس کند. اساسی‌ترین چیز، دیدن، شنیدن و احساس است" (Vartanian, 2015).. معیارهای زیبایی‌شناسی در طول تاریخ نشأت گرفته از این دو الگو می‌باشد: ۱- بنیان‌های معرفت‌شناسی و نوع نگرش به هستی ۲- آبخشورهای فرهنگی، اینکه تبلور فرهنگ و جهان بینی هر دوره در زیبایی‌شناسی هنر و معماری بروز می‌کند و زمینه ایجاد تمدن می‌شود (حکیمی و حسینی، ۱۳۹۷: ۳). پاکزاد و ساکی (۱۳۹۳) لذت زیبایی‌شناسی تنها محدود به حس بینایی و تظاهر بیرونی شهر نیست، بلکه حاصل تأثیر کلیه مقاصد طراحی بر حواس انسانی است. بختیار نصر آزادی و انصاری (۱۳۹۲)، نتایج مطالعات آنها نشان داد این امکان وجود دارد که با توجه به قابلیت‌های زیبایی‌شناسی محیط‌های آموزشی، بتوان فضاهایی را طراحی کرد که پتانسیل‌های موجود را در افراد شکوفا سازد و دامنه‌ای از ویژگی‌های زیبایی‌شناسی را برای فراگیران به ارمغان آورد، که بتواند هماهنگی، آرامش، قدرت‌مندی، دلپذیری، پراحساسی و گیرایی در آنان ایجاد کند. سلیمانی و مندگاری (۱۳۹۵) نشان می‌دهند که زیبایی‌شناسی، نمود وحدت، تأکید بر جلوه فضا در دید ناظر و توجه به معانی نمادین، چهار عامل اصلی زیبایی‌شناسی این خانه‌ها هستند. بمانیان و همکاران (۱۳۹۱)، در مقاله خود با عنوان (بررسی اصول زیبایی‌شناسی در معماری خانه‌های سنتی ایرانی نمونه موردی: خانه‌های تاریخی شهر قزوین)، در راستای پاسخگویی به سوالاتی از قبیل اینکه: آیا در معماری خانه‌های سنتی ایرانی اصول زیبایی‌شناسی مدنظر قرار می‌گرفته‌اند؟ یا اینکه کدامیک از عناصر شکل‌دهنده زیبایی در شکل‌گیری فضاهای خانه‌های سنتی شهر قزوین به کار گرفته شده‌اند؟ اصول زیبایی‌شناسی مستخرج از تعاریف اندیشمندان در ده نمونه از خانه‌های سنتی شهر قزوین مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج حاصل از بررسی‌ها نشان دهنده این موضوع است که تناسب هندسی، تناسب فضایی باز و بسته و تناسب در قرارگیری فضاها، همچنین سلسله مراتب در قسمت ورودی خانه‌ها، و نیز از ورودی تا فضاهای داخلی، وجود تقارن و ... در همه نمونه‌ها وجود دارد و این مطلب توجه خاص معماران ایرانی به اصول زیبایی‌شناسی را نشان می‌دهد.

جدول ۱. خانه در فرهنگ معماری ایران

عمدتاً به صورت حیاط مرکزی است که با فضاهای دور بسته می شود بدنه محصور کننده فضای حیاط اتاق ها هستند. در مقابل حیاط مرکزی به عنوان فضای داخلی، میدان و تکیه سرباز و سرپوشیده قرار دارد که از اطراف بدنه های مرکب از دکان ها، حمام عمومی، مسجد و مانند آن یا خانه های مسکونی محصور می شود حیاط یک خانه با حوض و باغچه بندی و اتاق های محصورکننده آن با حیاط یک مسجد یا یک مدرسه با حوض در مرکز حیاط و باغچه های دور آن، سکوها، طاق نماها و غرفه های دور آن با هم شباهت زیادی دارد. (توسلی، ۱۳۶۷)

خانه جایی است که ساکنان آن احساس ناراحتی نکنند و اندرون خانه یعنی جایی که زن و بچه زندگی می کنند، می بایست تنوع زیادی داشته باشد تا خستگی احساس نشود. (بهشتی، ۱۳۸۶)

خانه زادگاهی است که سلسله مراتب کارکردهای مختلف سکونت کردن یا زندگی کردن در یک خانه را برای همیشه در لوح وجود ما حک می کند و یا در جایی دیگر می گوید: هر فضایی که بتوان در آن بتوان به واقع مسکن گزید مفهوم خانه را از آن خود می کند. خانه تنها پناه دهنده روزها و شب های حاضر ما نیست در حفاظ آن صندوقچه گذشته خود را نیز از خیال خاطرمان بارها باز و بسته می کنیم. (هاشمی، ۱۳۷۵)

نمونه هایی از خانه های دوره قاجار تبریز:

با توجه به موقعیت جغرافیایی، سیاسی و اقتصادی شهر تبریز، تعداد بسیار زیادی خانه با کیفیت ساخت و فضایی بالا در این شهر احداث شده است. مهم ترین خانه های تبریز در دوره قاجار به صورت زیر قابل ذکر هستند: دوره قاجار: خانه امیرنظام گروسی، خانه مشروطه، خانه بهنام، خانه قدکی، خانه حیدرزاده، خانه سلماسی ها، خانه بلورچیان، خانه حریری، خانه نعمت زاده، خانه سرخه ای. دوره اواخر قاجار: خانه گنجه ای زاده، خانه مجتهدی، خانه کمپانی، خانه علوی.

جدول ۲. نمونه هایی از خانه های دوره قاجار تبریز

مصادیق معماری و نمونه های مورد بررسی	مستندات معماری	ویژگی ها و توضیحات
--------------------------------------	----------------	--------------------

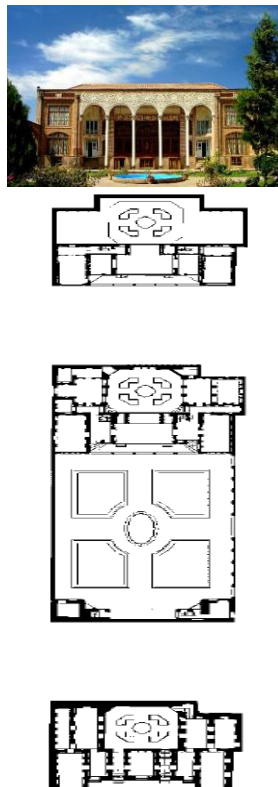

خانه گنجه ای زاده

این خانه تلفیقی است از معماری دوره قاجار و معماری دوره پهلوی اول، که در ۴۰۰۰ متر مربع و در زیربنایی ۷۳۰ متر مربعی ساخته شده است. خانه گنجه ای زاده از نظر دوره شناسی به دو دوره تاریخی تقسیم می گردد و مطالعات میدانی و ثبتی بنا نشان می دهد که کالبد که نثر این خانه بخش شرقی آن است که مربوط به اوایل دوره قاجار و نزدیک به اواسط آن دوره بوده و کالبد الحاقی جانب غربی آن متعلق به اوایل دوره پهلوی است. قسمت شرقی به شکل درو نگرا و بخش غربی برو نگرا است. آجر مصالح اصلی نما است و از عناصر معماری نئوکلاسیک مانند ستوری و سرستونهای کرنترین در جبهه غربی استفاده شده است.

خانه بهنام

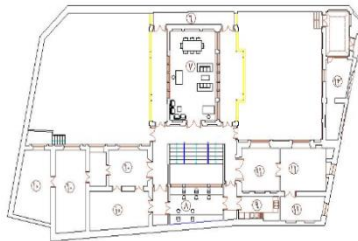
به طور خلاصه، خانه بهنام پیش از زلزله ویرانگر سال ۱۱۹۳ ه.ق. و در اواخر دوران سلطنت کریم خان زند ساخته شده است در دوره ناصرالدین شاه مرمت و احتمالاً تزئینات نقاشی به معماری داخلی آن اضافه شده است. بنا، مجموعه کامل به صورت اندرونی و بیرونی است شامل هشتی ورودی، دالان، سردر، حیاط بزرگ بیرونی، حیاط اندرونی و ایوان ستوندار برای نشیمن تابستانی در جنوب می باشد. ساختمان اصلی در شمال حیاط و رو به جنوب دارای ایوان ستوندار است. از خصوصیات بارز آن کامل بودن مجموعه پلان معماری، این ساختمان عهد قاجاری می توان بیان نمود.

خانه حیدرزاده

در محله مقصودیه در سمت جنوبی عمارت شهرداری تبریز و در نزدیکی چند خانه تاریخی دیگر همچون خانه های تاریخی سلماسی، بهنام، گنجه ای زاده، قدکی و... قرار گرفته است. بر اساس این اطلاعات معمار اصلی بنا موسوم به حاج حبیب لک می باشد. این بنا در نقشه دارالسلطنه تبریز (۱۲۹۷ ه.ق) به نام خانه حاج قلی

خان سرتیپ آورده شده است. دقیقترین اطلاعات موجود غیر از عکس های هوایی سال ۱۳۳۵ و ۱۳۴۵ نقشه های تهیه شده در سال ۱۳۷۳ می باشد. خانه حیدر زاده به دلیل ارزش های تاریخی و معماری آن در سال ۱۳۷۸ تحت شماره ۲۵۲۴ در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده است. این بنا در سال ۱۳۸۰ از سوی طرح پردیسان سازمان میراث فرهنگی کشور تملک و به عنوان مرکز اطلاع رسانی گردشگری تبریز و استان آذربایجان شرقی تحت عملیات مرمت و احیا قرار گرفته است.

خانه حیدر زاده در زمینی به مساحت ۹۰۰ متر مربع در ۲ طبقه بنا گردیده است. این خانه دارای ۲ حیاط مستقل بیرونی و اندرونی است که توسط یک تالار با شکوه با پنجره های چوبی پرکار از هم جدا گردیده اند. در بخش زیرین حوض خانه زیبا قرار دارد که با طاق های چهاربخشی کم نظیر، بندکشی برجسته و آجرهای رنگ شده تالو خاصی دارد. فضاهای مختلف این بنا از طریق یک سرسرای مرکزی با ستون های گچبری و پلکان عریض و باشکوه و نورگیری سقفی به یکدیگر ارتباط دارند. اتاق شاه نشین اصلی ترین و زیباترین فضای خانه حیدرزاده است.

در طرح مرمت و احیای مجموعه، کاربری اختصاص یافته به اتاق به صورت یک فضای چند منظوره مورد استفاده قرار گرفته است. با توجه به اینکه طیف وسیعی از فعالیت های اطلاع رسانی می تواند از طریق نمایش نمونه های عینی آن ها صورت پذیرد؛ لذا اختصاص بخش هایی از بنا به فضاهای نمایشگاهی نیز امکان پذیر است. در این بنا تزئینات متنوعی وجود دارد که شامل در و پنجره های پرکار چوبی، نرده های فلزی، گچبری، نقاشی، شیشه های رنگی، آجرکاری و... می شود. بخش زیر زمین مجموعه با طاق آهنگ منظم اجرا شده و روشنایی آن از طریق پنجره های رو به حیاط تأمین می گردد.

ماخذ: (Research findings, 2020)

جدول ۳. تجزیه و تحلیل ویژگی های قاجاری

خانه های دوره اول قاجاری

سردر اصلی

۱ سردر^{۹۰}(۱)

هشتی و دالان	هشتی ^{۹۱}	۲
حیاط اندرونی و بیرونی	حیاط ^{۹۲}	۳
ایوانهای وسیع - ستوندار	ایوان ^{۹۳}	۴
نورگیر مناسب از حیاط و شیشه های رنگی ارسی	نورگیر ^{۹۴}	۵
ورودی خانه	سردر (۲)	۶
بهصورت پنهان با حجم فراوان	راهپله ^{۹۵}	۷
آجرکاری، کاشیکاری، ستونها و طاق نماهای تزئین شده، حوضآب، فواره، باغچه های درختکاری شده و آراسته با گل	تزئینات بیرونی (حیاط - نما اصلی)	۸
سقفهای چوبی با گرهچینی، گچبری، رنگ کاری، کاشی کاری (هفت رنگ و لعابدار)، آینه کاری	تزئینات داخلی (طراحی فضای داخلی)	۹
بهصورت غیرمستقیم	دسترسی از معبر به خانه	۱۰
از طریق حیاط	دسترسی به فضای داخلی خانه	۱۱
خانه های دوره دوم قاجاری		
سردر اصلی	سردر (۱)	۱
هشتی و دالان	هشتی	۲
دارای حیاط مرکزی	حیاط	۳
ایوانها با ابعاد کوچک نسبت به دوره اول - ستوندار	ایوان	۴
نورگیر مناسب از حیاط و شیشه های وسیع رنگی ارسی	نورگیر	۵
ورودی خانه	سردر (۲)	۶
بهصورت آشکار و با تعداد کم	راهپله	۷
آجرکاری، کاشیکاری، ستونها و طاق نماهای تزئین شده، ستوری نمای اصلی در و پنجره، حوض آب، فواره، باغچه های درختکاری شده و آراسته با گل	تزئینات بیرونی (حیاط - نما اصلی)	۸
سقفهای چوبی با گره چینی، گچبری، رنگ کاری، کاشیکاری (هفت رنگ و لعابدار)، آینه کاری، لوسترهای عظیم و چشم‌نواز، کاغذ دیواری - پارچه، پردههای مخمل و نقاشیهای رئال	تزئینات داخلی (طراحی فضای داخلی)	۹
بهصورت غیرمستقیم	دسترسی از معبر به خانه	۱۰
از طریق حیاط	دسترسی به فضای داخلی خانه	۱۱

ماخذ: (Research findings, 2020)

می توان با بررسی و تجزیه و تحلیل انجام گرفته شده طبق (جدول ۳)، نتیجه گرفت؛ خانه های دوره اول قاجار: به صورت درونگرا با چند حیاط و فضای اندرونی و بیرونی بوده که معمولاً حیاط به صورت مستطیل شکل و پلان معماری با پیچیدگی و گسترش فراوان و با عظمت و چند حجمی بودن بناها در جبهه های مختلف، اتاقهای مستطیلی پایینتر از سطح تراز معبر و عدم توجه به ارتباط فضایی بین راه پله به صورت عمودی، قوسخای تیزه دار و کشیده، ایوانهای وسیع و دیگر عناصر تزئینی را می توان از شاخصه های معماری دوره نخست قاجار دانست. خانه های دوره دوم قاجار: از آغاز با تأثیرپذیری معماری ایران از معماری غرب و کشورهای اروپایی به ویژه در جهت تزئینات همچون نماهای روبه حیاط، ستوری، سرستونهای رومی - کرنتی، نقاشیهای نقوش چهره نما، کاغذ دیواری، حوض

در میان حیاط و حوض خانه در زیرزمین، اهمیت راهپله و ارتباط عمودی بین طبقات فوقانی و استفاده از ایوان کوچک نسبت به دوره اول به عنوان یک عنصر تزئینی بهره مند بود و دیگر عناصر تزئینی.

جدول ۴. تزئینات خانه‌ها در دوره قاجار (مأخذ: نگارندگان)

عناصر تزئینات در بناهای دوره قاجار	
دوره اول:	- کتیبه
(اوایل تا اواسط دوره قاجار)	- آجرکاری نمای اصلی و نمای داخل زیرزمین
"معماری ایرانی - اسلامی"	- گچبری روی ستونها - سرستونها، فضای داخلی - ریزفضاها
"تزئینات ساده"	- نیمطاق، کاربندی، مقرنسکاری
	- آینهکاری، کاشیکاری، منبتکاری
	- نقاشیهای دیواری اساطیری، رنگ
	- شیشه‌های رنگی و ارسی
دوره دوم:	- کتیبه
(اواسط تا اواخر دوره قاجار)	- آجرکاری نما و زیرزمین، آجر مهری و استفاده از قالب آجری
"معماری ایرانی - اسلامی - غربی"	- ستوری بیرونی در نمای اصلی
"تزئینات پرزرق و برق"	- گچبری روی ستونها - سرستونها، فضای داخلی - ریزفضاها
	- فرم نیمدایره روی بازوها در نما و فضای داخلی
	- مقرنسکاری، کاشیکاری (هفت‌رنگ - لعابی)، آینه کاری، منبت - معرق، رنگ
	- سقفهای تخت و برجسته
	- استفاده از تزئینات پرزرقوبرق اعم از: استفاده از لوسترهای بزرگ و چشم‌نواز
	- نقاشی روی پارچه و کاغذ و دیوار، کاغذ دیواری - پارچه ای، پرده
	های مخمل
	- استفاده از مجسمه
	- شیشه‌های بزرگ رنگی ارسی

هنر دوره قاجار به لحاظ محتوا و ماده موضوع و نحوه اجرا یکی از ویژگیهای متمایز و منحصر به فرد این دوره بوده و وفور نقشمایه‌های زنانه در آثار عصر قاجار از جمله کاشینگارها در خانه‌های اعیانی از ویژگیهای شاخص این دوره می‌باشد. همگون سازی عناصر عاری از فرهنگ غرب با هویت ملی، گرایش به هنر ناتورالیستی، نفوذ هنر اروپایی و تقلید از هنر غرب، بازگشت به هنر ایران باستان، تأثیرپذیری از هنر دوره صفویه و مواردی همچون نقاشی روی دیواری، نقاشی پشت شیشه، نقاشی روی پارچه، نقاشی روی کاشی، چاپ سنگی و ... میتوان از قابلیت‌های چندگانه هویتی در معماری دوره قاجار عنوان نمود که این نوع از تزئینات باعث به وجود آمدن عملکرد، مطالعه و بررسی دوره‌های قبل در آثار قاجار و سئوالات و نیاز امروز در پاسخگویی به جواب سئوالات و احیای دوباره آنان در باززنده سازی و بازگشت شکوه گذشتگان با پیشینه طلایی و حفظ آنان در جامعه رسیدن به جهانیابی و انسان شناسی هنر ایرانیان معرف گردد. عمدتاً تزئینات غنی تر از گذشته به سمت تجملات در فضاها مورد استفاده قرار می‌گرفت طوری که معماری در غالب تزئینات و با جزئیات معماری داخلی در قالب‌های مختلف از جمله گچبری، تزئینات چوبی، آینهکاری، آجرکاری و... به نمایش گذاشته می‌شد. تزئینات معماری خانه‌ها در دوران قاجار تحت

تأثیر و تغییرات بسیار در طول بازه زمانی مدام دچار تغییر و تحول بوده تزئینات بیشتر غنی در نمای اصلی ساختمان به خصوص در قسمت ستون رو به حیاط در غالب طرحهای بسیار زیبا عناصر تزئینات را می توان اعم از آجرکاری، کاشیکاری، گچبری، آینه کاری، نقاشیهای بزرگ روی دیوار، کاغذ دیواری، پارچه های مخمل، منبت چوب، شیشه های رنگی ارسی و ... بیشتر غرق در تزئینات می شد تزئینات حتی در بدنه های محدوده های بیرونی خانه ها، سردرهای اصلی دارای کتیبه های چشم نواز بود. براساس (جدول ۴)، برخی از عناصر به کار گرفته شده در معماری خانه های تاریخی ارزشمند دوره قاجار در پژوهش حاضر مورد بررسی قرار گرفته شده است.

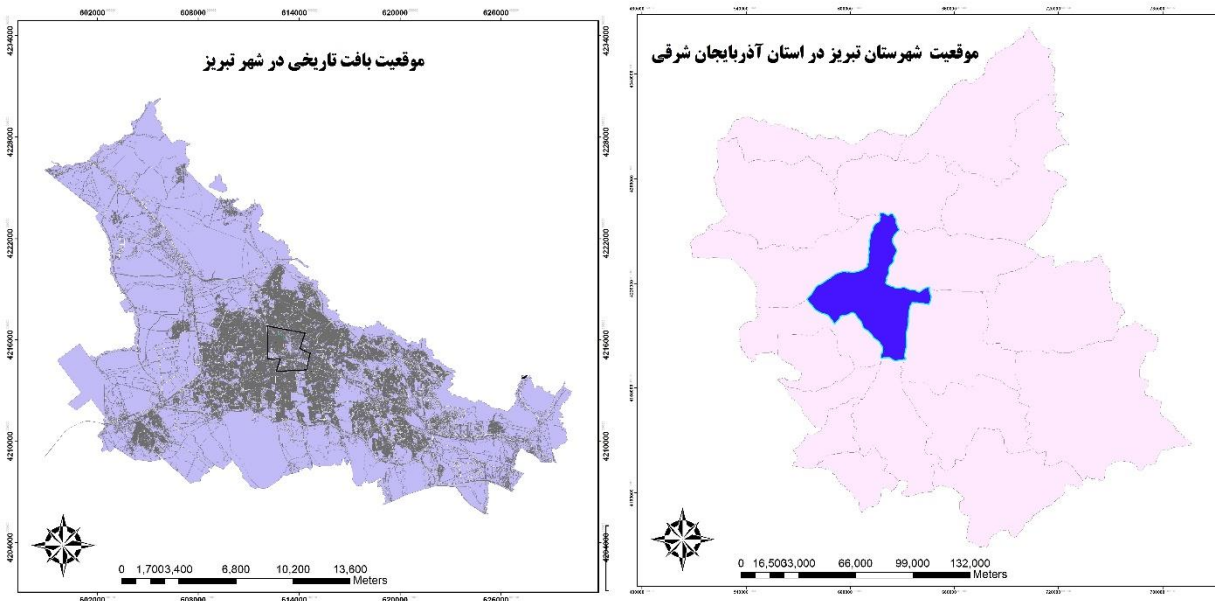
جدول ۵. اهمیت تأثیر رویکرد اقلیمی نسبت به سایر رویکردهای عصر قاجار (مأخذ: نگارندگان)

تأثیر رویکرد اقلیمی خانه های تاریخی دوره قاجار		
خانه های دوره قاجار از اوایل تا اواخر حکومت قاجاریه	رویکرد اقلیمی	- رویکرد فرهنگی (ایران باستان - اسلام - غرب)
		- رویکرد اجتماعی
		- رویکرد اقتصادی
		- رویکرد زیبایی شناسی

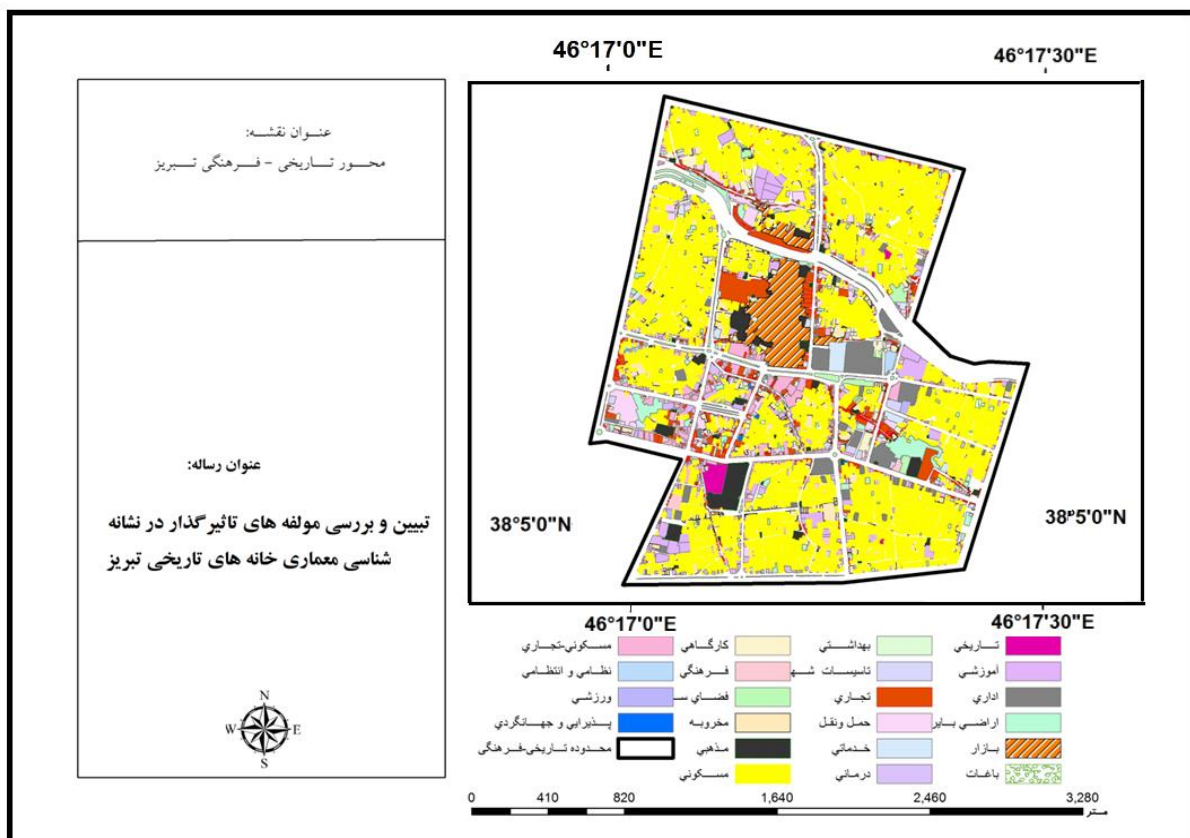
معماری خانه های تاریخی قاجار تبریز نشان دهنده معماری با شرایط محیطی، اقلیمی و فرهنگی متشکل بوده و دارای هویت خاص منطقه خود و هماهنگی در عملکرد ساختاری همساز با اقلیم، همچنین یکی از عوامل مؤثر در شکل گیری معماری یک منطقه اقلیم آن منطقه است. در معماری سنتی تبریز نیز اقلیم عامل مؤثر در جهت گیری سازماندهی فضایی، فرم، سازه و مصالح و دیگر عناصر می باشد. از منظر اسلام هدف از ایجاد خانه فراهم آوردن سرپناه (خانه)، در برابر شرایط اقلیمی، ایمنی، حفاظت و حریم خصوصی در رسیدن به وحدت و کمال برخوردار می گردد. همچنین تأثیرپذیری رویکرد اقلیمی در خانه های دوره قاجار تبریز در تأثیرگذاری با سایر رویکردها از جایگاه ویژه برخوردار می باشد که براساس (جدول ۵)، می توان این موضوع را به وضوح در خانه های تاریخی دوره قاجار تبریز مشاهده نمود.

محدوده مورد مطالعه

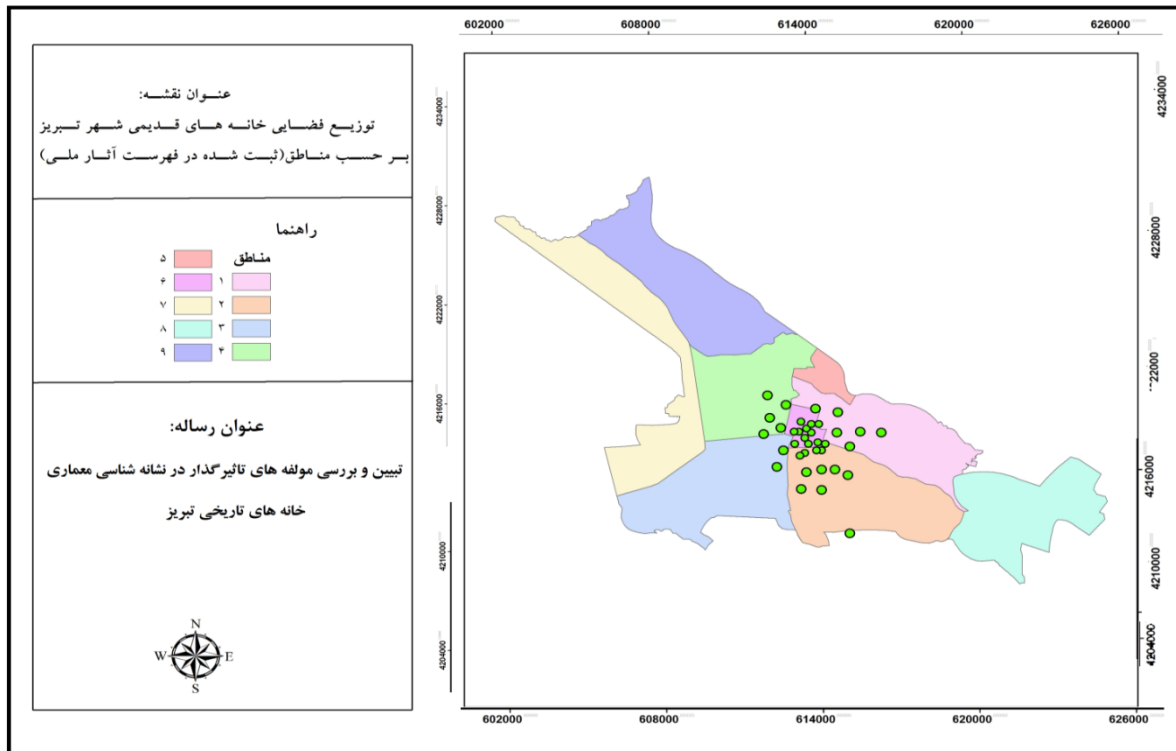
محدوده مورد مطالعه تحقیق حاضر شهر تبریز است. شهر تبریز مرکز استان آذربایجان شرقی، با جمعیت دو میلیون نفر در شمال غرب کشور و به عنوان دروازه ورودی به کشورهای اروپایی است. این شهر همواره مهد تمدن و فرهنگ بوده است (Zeynali Azim, 2020). تاریخ شهر تبریز به زمان اورارتویی ها می رسد و قدمتی بیش از ۶ هزار سال دارد. متأسفانه زلزله های پی در پی، باعث تخریب آثار تاریخی شهر شده است و بیشتر ابنیه تاریخی تبریز متعلق به دوره قاجار است.

شکل ۱. محدوده مورد مطالعه
(Research findings, 2020)

شکل ۲. محدوده تاریخی - فرهنگی مصوب تبریز
(Research findings, 2020)

یافته های تحقیق

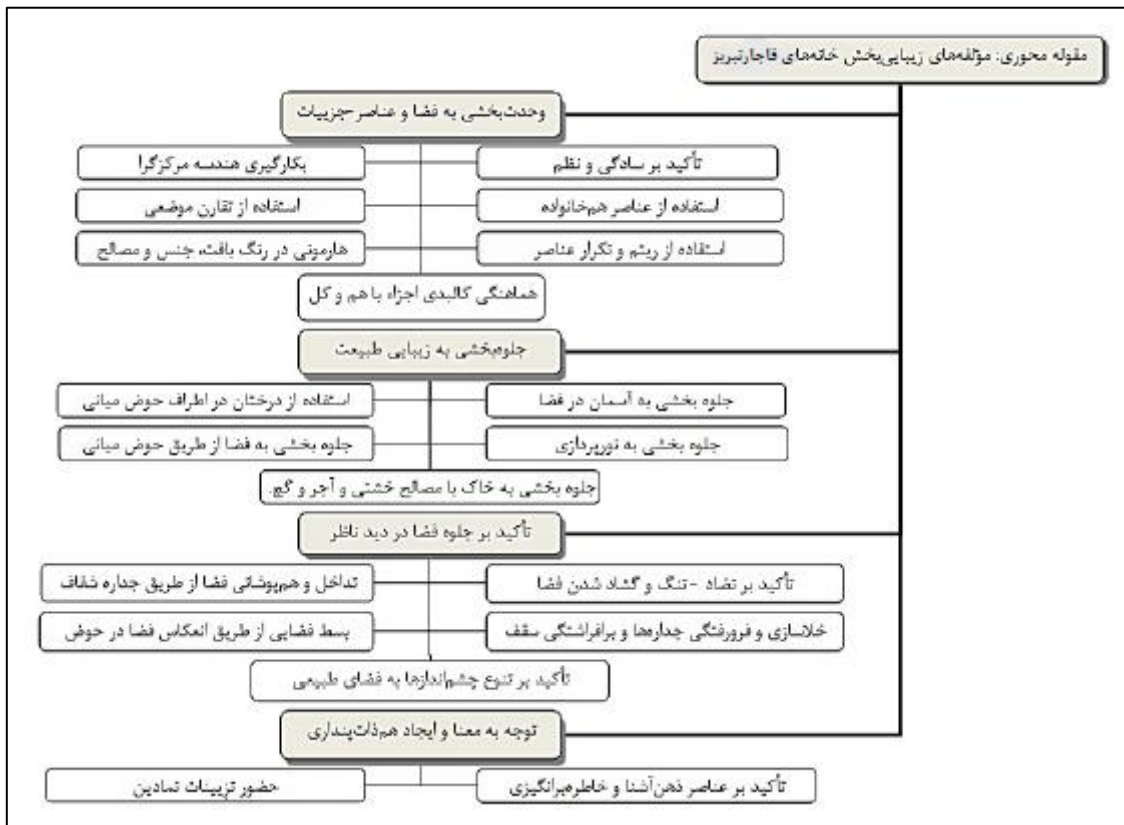
با توجه به اینکه خانه های مسکونی جزء اصلی ترین بناهایی هستند که در دوره های مختلف معماری ایرانی نقش اساسی داشت هاند و معماران در آنها از تحولات و رویکردهای معماری تأثیرگذار الگوبرداری کرده اند، بررسی سیر تحول خانه ها در یک محدوده جغرافیایی خاص می تواند کمک شایانی به شناخت گرایشها و رویکردهای تأثیرگذار بر معماری آن محدوده داشته باشد. خان ههای سنتی ایران در دوره های مختلف تقریباً اندا مه های اصلی خود را حفظ کرده اند؛ ولی می توان گفت که از دوره قاجار با نفوذ چشمگیر تفکرات و رویکردها و گرایشهای معماری غربی، تحولات اساسی در شکل، محل جانمایی، ساختار عملکردی، و نمای خانه های سنتی در ایران پدید آمد. تبریز یکی از اصلی ترین مراکز نهضت مشروطیت است. جامعه آن روز که تمایل داشت ساختار فرهنگی خود را تغییر دهد و به روز کند، معماری را یکی از اولین ابزار این تغییر دانست، از آنجا که ساختن یک خانه پدیده فرهنگی است، شکل خانه فرم کالبدی و سازمان فضایی آن، شدیداً از محیط فرهنگی، که خانه به آن تعلق دارد، تأثیر می پذیرد. بر این اساس خانه های سنتی که تا آن زمان در کنار مسائل اقلیمی شهر تبریز الزام به درون گرا بودن داشتند و این درون گرایی نه تنها در فرم کلی، بلکه در جانمایی اجزای معماری نیز مؤثر بود، با توجه به یافته های تحقیق معماری ایران بخصوص تبریز در دوره قاجار تحولات زیادی به خود وا داشت طوریکه به تدریج ظهور ایده های هنرهای غربی تأثیری بر هنرهای ایرانی - اسلامی - سنتی قرار گرفت عامل این عوامل را می توان ارتباط با غرب - اروپا، حضور استعمار، طبقات اجتماعی مختلف، مسافرت رجال، اعزام دانشجویان به فرنگ و پدیده های جدید فکری حذبی موجی در داخل و خارج حکومت نظام قاجار گردید البته می توان مفهوم ظهور جنبش مدرنیسم در

اروپا را پدیده‌های حضور جنبش مدرنیسم در ایران یکسان پنداشت. تأثیر هنر معماری غرب بر معماری تبریز ابتدا از افراد به نام و ساختمانهای سلطنتی اعیان نشیان شروع و بعد به بناهای دیگر نفوذ نمود. سبک معماری دوره قاجار تلفیقی از معماری ایرانی - اسلامی - سنتی به همراه نماهای اروپایی به وجود و تحول تزئینی سبکی معماری تبریز از درونگرایی به برونگرایی دمیده طوریکه تزئینات غنی تر از گذشته، پر زرق و برقت از دوره های قبل در آثار دوران قاجار که مختص دوره قاجار بود به وضوح مورد جلب توجه قرار می گرفت. تفکر مکتب فلسفه ایران و ریشه های عمیق بستر مناسبی در مواجهه فلسفه ایران با افکار فلسفه غرب بهعمل آورد. بهبیاندیگر اندیشه های ایرانی - اسلامی با تأکید بر اصالت وجودی در مقابله با افکار غربی رقم گشوده بود که این نشان از آزاداندیشی افکار فلسفه ایرانی - اسلامی بود که تحت تأثیر نفوذ غرب در فلسفه ایران قرار نگرفت بلکه افکار فلسفی غرب از اندیشه های افکاری ایرانی - اسلامی راهی، نگرشی، پدیده ای برای افکار فلسفه خود تداعی نمود. مبحث اقلیم در معماری خانه های قاجاری تبریز یکی از مهمترین مباحث رویکردی به حساب می آورده می شود و در درجات بعد می توان مسائل زیبایی شناسی، رویکردهای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی در ارزیابی تأثیرگذاری طرح ریزی مسکن (خانه) در شهر تبریز، مورد توجه قرار داد. همچنین معماری بومی هر منطقه از عوامل همراستا بودن رویکرد اقلیمی سازگار و ایجاد محیط مطلوب یکی از نشان دهنده های شرایط اقلیمی با ساختار کالبد خانه های قاجاری جایگاه تعریف فضایی را با آب و هوای شهر تبریز به ارمغان آورده بود. خانه، به عنوان ظرف زندگی انسان می باشد که ساعتها روزها، ماهها و سالهای بسیاری در آن سپری و تأثیر بسزایی در هویت انسان ایجاد می کند. خانه های قاجاری تبریز از هوشمندی سازماندهی فضایی چشمگیری در کالبد خانه ها استفاده به عمل می آورد به گونه ای که فعالیتهای انسانی کاملاً ترکیب و باهم مطابقت می کردند و نقش اساسی در سیستم خانه های سنتی را حفظ و در برابر هر نوع شرایط اقلیمی محیطی همراه با نیاز انسان درهم دمیده می شد. معماری قاجاری الگوهای معماری ایرانی - اسلامی را در کنار معماری قاجاری - معماری غربی ارتقاء بخشید و نوآوری ساختار فضایی را پدید آوردند از جمله استفاده از آهن در برخی از آثار قاجاری به کار گرفته می شد که این تلفیق الگویی ایرانی - غربی به شمار آمد. از بارزترین مشخصه های معماری این دوره استفاده از تزئینات آجرکاری، کاشیکاری هفت رنگ - لعابی - معرق، گچبری داخلی: سقف، طاقچه و... و بیرونی: سرستونهای عاری از تزئینات اروپایی و... از ویژگیهای خانه های تبریز در این دوره می باشد. تزئین در خانه های قاجار عمدتاً برگرفته از هنر و فرهنگ غربی بوده همچنین خاستگاه تزئینات تلفیقی از هنر بومی و غربی (وارداتی از اروپا)، می باشد که از یکسو بازیابی مضامین فرهنگی و گستره مؤلفه های ارزشی و جامعه شکل دهنده به این گونه آرایه ها از اهمیت حائزی برخوردار می باشد. معماری مسکونی، خانه سازی دوران قاجار در تبریز را می توان دارای اصول، تناسبات و الگوهای از معماری گذشته ایران دانست برخی از خانه های تاریخی دوره قاجار عملکردی فراتر از مسکن دارند که این مسئله این دوران را متمایز می کند. تزئینات، هنر آفرینش زیبایی شناسی - زیباییشناختی و نیازمند عوامل گوناگون فکری در هر دوره مختص به خود است که در پی آفرینش این نوع از زیبایی جریانات فکری در لایه های کهن و نو هویت بر لایه های تأثیرگذار در حفظ آثار هنری با گرایشهای گوناگون هنر و معماری متمایز و آمیخته با خصوصیات ارزشمند و متعدد در بین آثار ملی، هویت ملی حاکم می پندارد. شیوه های تزئیناتی معماری خانه های قاجاری دارای ارزشهای کالبد ساختاری ناب با محتوای واقعگرایانه در زمان خود بوده لیکن آنچه دارای ارزش است علیرغم تأثیر نفوذ غرب

هنرهای ایرانی همچنان از هویت مستقل برخوردار بوده و حفظ نمودهاوند و با ارتباط با فرهنگهای مختلف سعی کرده تا با فرهنگ و هنرهای بیگانه فرنگی خود را مستقل از ویژگیهای این هنرها بهرمنند گردند. همچنین تلاش گردیده شیوه های معماری ایرانی را با شیوه های گوناگون اعم از نقاشی، آینه کاری، آجرکاری و ... به صورت هنرمندانه به کار و تحت تأثیر سازگار ساختاری عملکردی در شکل و قالبهای محتوای گوناگون با پوشش تصویری از گذشته در تزئین به تصویر بگذارد و جنبه های منحصر به فرد تزئینی - هنری بارزی از تجربه ها در آثار معماری خانه های تبریز جلوه های ارزشی در دوره قاجار بهره مند سازد، استفاده گردیده بوده است.

خانه های تاریخی دوره قاجار تبریز به عنوان یکی از میراثهای ملی شناسنامه دار با جنبه های هویتی ارزشمند معماری تبریز- ایران و اهمیت منحصر به فرد و متمایز می تواند در تعیین هویت گذشته نه چندان دور خانه های ارزشمند قاجاری معنای را معنا بخشد که با رسیدن به معنا می توان در جهت احیای دوباره این بناهای ارزشمند گامی شناسنامه دار در زمینه میراث ملی در فهم ذاتی انسان تداعی به کمال برخوردار گردد و با یک سیستم برنامه در احیاء و باززنده سازی و اعطای کاربری سازگار طرحی جامع در هویت خانه های تاریخی ارزشمند قاجاری تبریز به امید خداوند متعال فراهم گردد که موجب زنده ماندن هویت ساختار خانه های قاجاری تبریز با تمام نکات قوت و ضعف و زیبایی در معماری تبریز- ایران تجلی پیدا کند. پس به قول افلاطون زیبایی تجلی حقیقت است. خانه های قاجاری زیبا بودن که زیبایی را در خود گانجانده بودند اند و مورد واکاوی همه گان قرار گرفتند. همچنین با توجه به اجزیه و تحلیل اطلاعات از طریق نرم افزار «مکس کیو دی ای» مشخص گردید که زلزله مخرب سال ۱۱۹۳ شهر تبریز که به گزارش مورخان رقمی در حدود ۴۰ هزار نفر را در این شهر به کام مرگ کشانده است، از باب زمانی مصادف است با سال ۱۷۸۰ میلادی که یادآور دوره انقلاب صنعتی در اروپا است (همزمان با حکومت فتحعلی شاه قاجار). در این سال تخریب کامل شهر تبریز، نیاز و اولویت بالای ساخت مسکن را در این شهر مطرح نموده است. در چنین شرایطی سرعت بالای ساخت اولویت نخست و توحه به تزئینات و عوامل زیبایی شناختی اساسا جایگاهی از اعراب نداشته است. بنابراین در دوره بلافصل مرتبط با این تاریخ اثری از ابعاد زیبایی شناختی در خانه های شهر تبریز موجود نبوده است. اما با فاصله گیری از این دوره، همگام با سفر معماران ایرانی به اروپا و آشنایی آنان با سبک معماری باروک، رفته رفته نقش زیبایی شناسی و تزئینات در بناها و خانه های ایرانی (به طور خاص شهر تبریز که فاصله کمتری با اروپا داشته است) ظاهر می گردد. گچبری، سرستون ها مهمترین جلوه های تاثیرگذاری از سبک غربی در معماری تقلیدی این دوره به شمار می آید (که عموما فاصله کمی و کیفی زیادی با نمونه های غربی مورد اقتباس دارند). در ادامه اما تکامل رویکرد زیبایی شناسی، در هماهنگی با توجه به عوامل کارکردی منجر به سبک معماری زیبایی شناسی کارکردی در معماری خانه های شهر تبریز می گردد. مهم ترین نموده های نشانه شناسی این دوره در دو حوزه زیبایی شناسی و کارکرد (عملکرد) متجلی می گردد. عوامل زیبایی شناختی شامل مواردی نظیر ارسی، دو دری، سه دری و پنج دری (به همراه سرستون و گچبری مرتبط با دوره قبل) هستند. در بعد نشانه های کارکردی نیز، عواملی نظیر توجه به نور و اقلیم، همخوانی با عرف و فرهنگ بومی، مصالح بومی، توجه به نیازهای تمام اعضای خانواده و انعطاف پذیری جلوه گر شده است. به لحاظ زمانی دوره پایانی را می توان مصادف با دوره حکومت ناصرالدین شاه به شمار آورد (۱۲۲۷ تا ۱۲۷۵).

شکل ۱. نتایج حاصل از کدگذاری انتخابی در مکس کیو دی ای

ماخذ: (Research findings, 2020)

جدول ۶. زیبایی شناسی خانه های قدیمی تبریز (قاجار)

معیار	زیر معیار	مؤلفه	نتیجه گیری
فرمی	درونی	روابط فضایی	-در تمامی موارد بعد از ورودی الزاماً وارد هشتی شده سپس از طریق حیاط با راهرو وارد فضای خصوصی مانند نشیمن شده یا از طریق پلکان مستقیم به طبقه بالا وصل می‌شود. -در طبقه پایین فضاهای خدماتی مانند: انبار، مطبخ، نشیمن و در طبقه بالا خصوصی تر فضاهای پذیرایی، چای خانه، سفره خانه و ... وجود داشت که به حیاط میانی منزل گشوده می‌شد. -در الگوهای قدیمی تر با وسعت بیش تر بخش اندرونی و بیرونی تفکیک بیش تری داشته اما در سایر موارد این تفکیک کم‌رنگ تر دیده می‌شود.
	ظاهری	مقیاس و مدولاسیون	-تناسب حیاط به تناسب ۱.۱-۱.۲ نزدیک است. -ابعاد هر اتاق با تناسب حدود ۱.۲ به عنوان مدولی تکرار شونده در سراسر عرصه دیده می‌شود. به عنوان مثال فضای پذیرایی از ترکیب دو یا سه اتاق شکل می‌یابد. در نما یک پنجره به عنوان مدولی تکرار شونده در تماس بازشوها به کار می‌رود و ریتم یکنواختی با تناسب ۱.۲ یا ۲ را شکل می‌دهد.
		سلسله مراتب	-چه لحاظ سلسله مراتب فضایی در تمامی خانه‌ها از فضای عمومی توسط هشتی یا راهرو (فضای نیمه عمومی) وارد فضای خصوصی خانه می‌شویم و ارتباط آن دو هیچ‌گاه به صورت مستقیم نبوده است. -ارتباط فضاهای بسته خانه با فضاهای باز مانند ممبر بیرون یا حتی حیاط داخل نیز همیشه با واسطه فضای نیمه باز صورت می‌گرفته است.
		فرم هندسی	-فرم هندسی اغلب مستطیل کشیده و کشیدگی بنا از شرق به غرب دارای بیش ترین جبهه با شمال و جنوب

و نظم	بوده که با توجه به اقلیم مشهد جهت بهره گیری تابش قابل توجه است. در بیش ترین موارد فضاهای داخلی از فرم های خالص هندسی مربع و مستطیل شکل گرفته و اگر به دلیل فرم به خصوص زمین بی نظمی وجود داشته، کم تر در فضاهای داخل اثر گذاشته و آن ها نظم خود را حفظ کردند.
تناسبات	-در تناسبات پلان و نیز هم چنین نما و پنجره ها در موارد نسبتاً کم تری با تناسبات طلایی مواجه می شویم. اغلب تناسبات با مقیاس های ۱.۱-۱.۲ یا نزدیک به ۲ ست.
فرینگی و تعادل	در تمامی موارد چه در پلان و روابط فضایی و چه در نماها و بازشوها نوعی تقارن وجود دارد. اما این تقارن به صورت ۱۰۰٪ در تمامی جبهه ظهور نکرده و به نوعی جهت محوریت بیش تر در بخش های با اهمیت تر مانند سردر ورودی ها لحاظ شده است. خانه ها تقریباً دارای خط آسمان یکنواختی هستند.
ساختاری سازه	در بیش تر موارد سقف ها تخت، چوبی و دیوارها باربر و با مصالح خشت شکل گرفته اند که به لحاظ استحکام مناسب است. سقف ها جهت حفظ تابش حرارتی دو پوش ساخته می شده که سقف کاذب (سقف دوم) عمدتاً از جنس چوب بود.
جزئیات کارا	در همه موارد تزئینات سنتوری بالای پنجره ها یا کاشی لعابدار، آجر کاری، تزئینات گچ بری شومینه ها دیده می شود. سر ستون های داخلی اغلب دارای تزئینات هستند. جزئیاتی از قبیل طاقچه ها، اجاق ها، نرده ها، سردر و کتیبه به ظرافت و جزئیات مشاهده می شود. بام ها دارای برجستگی هایی جهت محافظت از ریزش های چوی به نما بودند.
مصالح و اقتصاد	در بیش تر موارد خانه ها دارای دو سطح که سطح اول با اختلاف سطح ۱.۷- در داخل زمین و سطح دوم با اختلاف ۱.۷۵ بودند که استفاده از زمین جهت بهره گرمایی را فراهم می ساخت. به دلیل عدم کیفیت و چسبندگی ملات عارضه رطوبت زدگی در اکثر موارد مشاهده می شود که نشان از عدم مرغوبیت ملات است اما انتخاب مصالح آجر با توجه به اقلیم در خور انجام شده بود.
رابطه با طبیعت	بهره گیری طبیعت هم با وجود حیاط های نسبتاً بزرگ و هم تزئینات گچ بری داخلی که به شیوه استعاری الهام گرفته شده، محقق شد. البته با توجه به نوع پیمون خانه ها که بزرگ پیمون یا کوچک پیمون باشند ابعاد حیاط متغیر است اما در همه موارد با الگو میانسرا شکل گرفته اند که حداقل ۳ جبهه توده در مجاورت حیاط هستند اما در الگوهای متأخرتر، جبهه مشترک حیاط و توده به یک کاهش می یابد. فضاهای مجاور حیاط بازشوه های بیش تر و فضاهای مجاور معبر صلب تر هستند. که در بناهای متأخرتر گشودگی خارجی بنا بیش تر می شود. در جبهه های مجاور با حیاط میانی سه دری های الگو ایرانی به دو دری با تناسب مستطیل ۱.۲ تبدیل شد.

ماخذ: (Research findings, 2020)

نتیجه گیری و دستاورد علمی پژوهشی

خانه های تاریخی دوره قاجار تبریز به عنوان یکی از میراث های ملی شناسنامه دار با جنبه های هویتی ارزشمند معماری تبریز- ایران و اهمیت منحصر به فرد و متمایز می تواند در تعیین هویت گذشته نه چندان دور خانه های ارزشمند قاجاری معنای را معنا بخشد که با رسیدن به معنا می توان در جهت احیای دوباره این بناهای ارزشمند گامی شناسنامه دار در زمینه میراث ملی در فهم ذاتی انسان تداعی به کمال برخوردار گردد و با یک سیستم برنامه در احیاء و باززنده سازی و اعطای کاربری سازگار طراحی جامع در هویت خانه های تاریخی ارزشمند قاجاری تبریز به امید خداوند متعال فراهم گردد که موجب زنده ماندن هویت ساختار خانه های قاجاری تبریز با تمام نکات قوت و ضعف و زیبایی در معماری تبریز- ایران تجلی پیدا کند. پس به قول افلاطون زیبایی تجلی حقیقت است. خانه های قاجاری زیبا بودن که زیبایی را در خود گانجانده بودند اند و مورد واکاوی همه گان قرار گرفتند. همچنین با توجه به اجزیه و تحلیل اطلاعات از طریق نرم افزار «مکس کیو دی ای» مشخص گردید که زلزله مخرب سال ۱۱۹۳ شهر

تبریز که به گزارش مورخان رومی در حدود ۴۰ هزار نفر را در این شهر به کام مرگ کشانده است، از باب زمانی مصادف است با سال ۱۷۸۰ میلادی که یادآور دوره انقلاب صنعتی در اروپا است (همزمان با حکومت فتحعلی شاه قاجار). در این سال تخریب کامل شهر تبریز، نیاز و اولویت بالای ساخت مسکن را در این شهر مطرح نموده است. در چنین شرایطی سرعت بالای ساخت اولویت نخست و توجه به تزئینات و عوامل زیبایی‌شناختی اساساً جایگاهی از اعراب نداشته است. بنابراین در دوره بلافصل مرتبط با این تاریخ اثری از ابعاد زیبایی‌شناختی در خانه‌های شهر تبریز موجود نبوده است. اما با فاصله‌گیری از این دوره، همگام با سفر معماران ایرانی به اروپا و آشنایی آنان با سبک معماری باروک، رفته رفته نقش زیبایی‌شناسی و تزئینات در بناها و خانه‌های ایرانی (به طور خاص شهر تبریز که فاصله کمتری با اروپا داشته است) ظاهر می‌گردد. گچبری، سرستون‌ها مهم‌ترین جلوه‌های تاثیرگذاری از سبک غربی در معماری تقلیدی این دوره به شمار می‌آید (که عموماً فاصله کمی و کیفی زیادی با نمونه‌های غربی مورد اقتباس دارند). در ادامه اما تکامل رویکرد زیبایی‌شناسی، در هماهنگی با توجه به عوامل کارکردی منجر به سبک معماری زیبایی‌شناسی کارکردی در معماری خانه‌های شهر تبریز می‌گردد. مهم‌ترین نمونه‌های نشانه‌شناسی این دوره در دو حوزه زیبایی‌شناسی و کارکرد (عملکرد) متجلی می‌گردد. عوامل زیبایی‌شناختی شامل مواردی نظیر ارسی، دو دری، سه دری و پنج دری (به همراه سرستون و گچ‌بری مرتبط با دوره قبل) هستند. در بعد نشانه‌های کارکردی نیز، عواملی نظیر توجه به نور و اقلیم، همخوانی با عرف و فرهنگ بومی، مصالح بومی، توجه به نیازهای تمام اعضای خانواده و انعطاف‌پذیری جلوه‌گر شده است. به لحاظ زمانی دوره پایانی را می‌توان مصادف با دوره حکومت ناصرالدین شاه به شمار آورد (۱۲۲۷ تا ۱۲۷۵).

با توجه به یافته‌های تحقیق انسان به زیبایی‌گرایی دارد و همواره سعی می‌کند نمود زیبایی را در زندگی و فضای زیستن خویش در نظر بگیرد. از همین روشناسایی معیارهای زیبایی بخش معماری، دارای اهمیت بسزایی است. یکی از نمونه‌هایی که می‌توان معیارهای زیباشناسی را در آن مورد تأمل و ارزیابی قرار داد خانه‌های قدیمی و ارزشمند دوره قاجار تبریز است که همواره مورد توجه بسیاری از کاربران و بازدیدکنندگان قرار گرفته است. توجه به مؤلفه‌های زیبایی بخش این خانه‌ها بر اساس ذوق و احساسات درونی انسان (ادراکات حسی) به عنوان ناظرین محیط می‌تواند زمینه‌ساز سنجش زیبایی و استخراج معیارهایی برای آن باشد. پژوهش انجام شده در این تحقیق نشان می‌دهد معماری سنتی که بر مبنای نظر افراد حاضر در فضای شش‌گونه از خانه‌های قاجار تبریز صورت گرفته، بیانگر مؤلفه‌هایی از کیفیت و زیبایی است که عبارتند از:

- ۱- تأکید بر عناصر طبیعت از طریق جلوه بخشی به پنج عنصر طبیعی چون آسمان، درخت، آب، خاک و نور؛
- ۲- جلوه بخشی به فضا در دید و ادراک ناظر از طریق ایجاد تضاد، بسط فضایی، ایجاد هم پوشانی و تداخل فضایی و ایجاد دیدهای متوالی از طریق جداره‌ها و مرزبندی شفاف و ایجاد تصاویر مجازی؛
- ۳- تجلی وحدت در نظم و سادگی با استفاده از عواملی چون- تقارن موضعی در اجزا کالبدی بنا و پلان- هندسه مرکزگرا در فضای کالبدی و پلان - به کارگیری ریتم و تکرار به منظور یکپارچگی و پیوستگی - استفاده از عناصر هم خانواده و هارمونی در اجزا؛
- ۴- تجلی معنا و ایجاد هم ذات‌پنداری با فضا

با توجه به پدیده های ذهن آشنا، عناصر و تزیینات خاطره برانگیز نمادین. وجود این مؤلفه ها می تواند منجر به بروز پیامدهایی چون حظّ بصری؛ حظّ شنوایی؛ حظّ بویایی، تجرید فرایند حیات؛ دلباز شدن فضا و افزایش عمق دید ناظر در فضا، ایجاد حس تعلق و پاسخگویی انسان باشد. از سوی دیگر با توجه به مطالب ذکر شده در مورد معیارهای زیباشناسی خانه های قاجاری تبریز و نتایج حاصل از مطالعات کتابخانه ای می توان گفت معیارهای زیباشناسی خانه های قدیمی تبریز قابل تطبیق با سه مرتبه زیبایی شناسی نمادین (توجه به معانی)، نشانه ها (پیام های پیچیده ای که به طور مستقیم قابل دریافت نیستند)، زیباشناسی فرمی (توجه به ساختار محیط و پیام هایی قاعده مند و دارای نظم و زیباشناسی حسی (واکنش مثبت نسبت به محرک های خارجی از طریق حواس و بدون دخالت ضمیر خودآگاه، لذت آنی است). بنابراین سه مرتبه معنا، ساختار فرم، زیباشناسی حسی سه عامل اصلی در ادراک زیبایی و زیباشناسی هستند.

منابع

- ادیب زاده، حامد؛ خالص اهر، امین (۱۳۹۶)، بررسی زیبایی شناسی در معماری، کنفرانس سالانه پژوهش های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری؛ موسسه معماری و شهرسازی سفیران راه مهرای؛ ۳.
- اسمعیلی سنگری، حسین، عمرانی، بهروز، (۱۳۹۳)، تاریخ و معماری خانه های تبریز قدیم، تبریز: انتشارات فروزش.
- الصدیق، حسین. (۱۳۸۳). زیبایی شناسی و مسائل هنر از دیدگاه ابوحنیف توحیدی. ترجمه ی غلامرضا تهامی. تهران: انتشارات بین المللی الهدی
- افضل طوسی، عفت السادات، سلاحی، گلناز، سلاحی، لادن، (۱۳۹۲)، مطالعه کاشی نگاره های با نقوش زنان قاجار در خانه های شیراز، زن در فرهنگ و هنر، ۵(۳)، ۵۷۷-۵۹۴.
- امین زاده، بهناز. (۱۳۸۹). ارزیابی زیبایی و هویت مکان، هویت شهر، ۵
- تبریزی، ملیحه؛ اکرمی، مهسا، (۱۳۹۵)، واکاوی مفهوم زیبایی در فضای شهری؛ راهبرد، ۵۰، ۸۴-۶۶.
- اسدپور، فائزه، اسدپور، مهدی، (۱۳۹۵)؛ بررسی مفاهیم زیبایی شناسی در فرهنگ اسلامی و بحران زدگی آن در معماری معاصر؛ شباک (شبکه اطلاعات کنفرانسهای کشور) مطالعات هنر و معماری، ۲(۴-۵)
- آیوازیان، سیمون. (۱۳۸۱). زیبایی شناسی و خاستگاه آن در نقد معماری، هنرهای زیبا، ۱۲، ۶۴-۶۹.
- ایمانی نادیه، ظفرمندی سویل، (۱۳۹۶)، مبادی سلیقه در معماری، باغ نظر، ۱۴(۵۳)، ۳۳-۴۲.
- بانی مسعود، امیر، (۱۳۸۸)، معماری معاصر ایران: در تکاپوی بین سنت و مدرنیته، چاپ اول، تهران: انتشارات هنر معماری قرن.
- پرتوی، مهدی. (۱۳۵۲). ده مقاله زیبایی شناسی نوین. تهران: نقش جهان.
- پیرنیا کریم (۱۳۸۲) سبک شناسی معماری ایران، گردآوری و تدوین: غلامحسین معماریان، تهران: انتشارات پژوهنده.
- بختیار نصرآبادی آمنه، بختیار نصرآبادی حسنعلی، انصاری مریم، (۱۳۹۲)، تحلیلی بر مولفه های زیبایی شناختی در معماری فضاها آموزشی با توجه به رویکرد اسلامی، تربیت اسلامی، ۸(۱۷)، ۲۹-۴۹.

بمانیان، محمدرضا؛ علی محمدی، فرزانه؛ ارجمندی، سحر (۱۳۹۱)، بررسی اصول زیبایی شناسی در معماری خانه های سنتی ایرانی نمونه موردی: خانه های تاریخی شهر قزوین؛ اولین همایش ملی اندیشه ها و فناوری های نو در معماری

پاکزاد جهان‌شاه، ساکی الهه، (۱۳۹۳)، تجربه ی زیبایی شناختی محیط، هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی، ۱۹(۳)، ۱۴-۵.

حکیمی، حسین؛ حسینی، غزاله (۱۳۹۶)، زیبایی شناسی در معماری و شهرسازی ایرانی اسلامی؛ کنفرانس پژوهش های معماری و شهرسازی اسلامی و تاریخی ایران، موسسه معماری و شهرسازی سفیران راه مهرازی؛ ۳ جعفری، رضا. (۱۳۹۴). زیبایی شناسی منظر در طراحی شهری. رساله ی دکتری، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس.

حائری مازندرانی محمدرضا (۱۳۸۸)، خانه، فرهنگ، طبیعت: بررسی معماری خانه های تاریخی معاصر به منظور تدوین فرایند و معیارهای طراحی خانه، تهران: انتشارات مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری. حمزه نژاد، مهدی، صدریان، زهره (۱۳۹۳)، اصول طراحی خانه از منظر اسلامی و الگوهای کاربردی معاصر، پژوهشهای معماری اسلامی، ۱(۴)، ۷۸-۶۰.

خجسته حسن (۱۳۷۷)، تأثیر معماری مسکونی بر سنتها: مطالعه موردی هویزه، تهران: انتشارات سروش. سلیمانی مریم، مندگاری کاظم، (۱۳۹۵)، زیبایی شناسی خانه سنتی ایرانی: بازنشاسایی مولفه های زیبایی بر اساس تئوری برخاسته از زمینه (نمونه پژوهی: شهر یزد)، هویت شهر، ۱۰(۲۸)، ۷۸-۶۷. شاطری وایقان، امید، دبدبه محمد، (۱۳۹۸)، ساختار معماری خانه های تاریخی ایران؛ دوره قاجار، معماری سبز، ۵(۵).

صادقی سارا، اخلاصی احمد، کامل نیا حامد، (۱۳۹۷)، بررسی نقش زیبایی شناسی معماری در خانه های ایرانی، نمونه موردی: خانه های تاریخی شهر مشهد، پژوهش های معماری اسلامی، ۶(۴)، ۱۶-۳. فهیمی فر، اصغر. (۱۳۸۸). جستاری در زیبایی شناسی هنر اسلامی، پژوهش در فرهنگ و هنر ۱(۲)، ۷۳-۸۲. قرآن کریم (۱۳۸۴)، قرآن کریم. ترجمه محمد کاظم معزی، چاپ اول، تهران: انتشارات صابرین کریمی، محمدصادق، مرادی، ابراهیم، (۱۳۹۹)، بازساخت ابعاد عینی و ذهنی زیباشناسی معماری اسلامی در دوران معاصر؛ مطالعات هنر اسلامی، ۱۶(۳۷)، ۱۷-۱.

گروتز، یورگ. (۱۳۸۸). زیبایی شناسی در معماری. ترجمه ی جهان‌شاه پاکزاد و عبدالرضا همایون. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

گروتز، یورگ کورت. ۱۳۹۰. زیبایی شناسی در معماری، تهران، پاکداد، جهان‌شاه، همایون، عبدالررا، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی

عابدی محمدحسین، محمدیان یامی، فرزانه، (۱۳۹۷)، زیبایی شناسی و بازشناسی اصول آن در معماری اسلامی، معماری شناسی، ۱(۴)، ۱-۱۰.

عنابستانی علی اکبر، جهان‌تغیغ حسنعلی، (۱۳۹۷)، بررسی عوامل مؤثر بر تجلی حس زیبا شناختی سکونتگاه های روستایی منطقه سیستان، مسکن و محیط روستا، ۳۷(۱۶۳)، ۷۵-۹۰.

نیک مرام، امین. (۱۳۹۳). طراحی مرکز مطالعات آرایه های معماری با رویکرد زیبایی شناسی هندسی. رساله کارشناسی ارشد. دانشگاه هنر اسلامی تبریز.

Abdullah Ali, F, (2018), The Influence of Le Corbusier On the emergence of the Aesthetic Values in the Modern Architecture of Cyprus, *Journal Of Contemporary Urban Affairs*, 2(1), 1-12. <https://doi.org/10.25034/ijcua.2017.3651> .

Abreu P.M. (2018) Sustainable Aesthetic in Architecture. In: Leal Filho W., Mifsud M., Pace P. (eds) *Handbook of Lifelong Learning for Sustainable Development*. World Sustainability Series. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-63534-7_22 .

Bhise, A, (2018), Aesthetics in Architecture, *International Journal of Engineering Research*, 7(3), 325-328. <https://doi.org/10.5958/2319-6890.2018.00086.7> .

Britannica (2009) Britannica online encyclopedia Retrieved 2009/10/27, from <http://search.eb.com/eb/article-25607> .

Coburn, A; Vartanian, O; Chatterjee, A. (2017), Buildings, Beauty, and the Brain: A Neuroscience of Architectural Experience. *Journal of Cognitive Neuroscience*. 29(9), 1521-1531 https://doi.org/153110.1162/jocn_a_01146 .

Franco B, A. (2019), Our Everyday Aesthetic Evaluations of Architecture, *British Journal of Aesthetics*, 59(4), 393–412, <https://doi.org/10.1093/aesthj/ayz018> .

Furman, A. N. (2018). The Freedom of Aesthetics. *Architectural Design*, 88(3), 68–75. <https://doi.org/10.1002/ad.2303> .

Hardarson, A, (2016), Modernist aesthetics and building defects: a study of how building defects are dealt with in architectural literature, *Nordisk Arkitekturforskning The Nordic Association of Architectural Research, Proceeding Series 2016:1*, Nordic Academic Press of Architectural Research in cooperation with Faculty of Architecture and Fine Art, NTNU Homepage: <http://arkitekturforskning.net/na> .

Stankovic D, Tanic, M, and Cvetanovic, A, (2019), The impact of intelligent systems on architectural aesthetics, *E3S Web of Conferences*, 110-01044. SPbWOSCE, <https://doi.org/10.1051/e3sconf/20191001044> .

Kontson, K. L., Megjhani, M., Brantley, J. A., Cruz-Garza, J. G., Nakagome, S., Robleto, D, Contreras-Vidal, J. L. (2015). Your Brain on Art: Emergent Cortical Dynamics During Aesthetic Experiences. *Frontiers in Human Neuroscience*, 9. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2015.00626> .

Lestari, K& Alamsyah, B (2019), Enhancement Technology Aesthetics of Architecture Modern, *International Journal of Civil Engineering and Technology*, 10(01), 47–53, <https://ssrn.com/abstract=3554915> .

Mahdavinejad, M., Bahtooei, R., Hosseinikia, S. M., Bagheri, M., Motlagh, A. A., & Farhat, F. (2014). Aesthetics and Architectural Education and Learning Process. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 116, 4443–4448. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.963> .

Moore MA, R.L, (2019), Art, Architecture and Aesthetics: Evelyn Waugh and the Visual Arts, Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy at the University of Leicester .

Ståhlberg-Aalto, F. (2019), The aesthetics and architecture of care environments: a Q methodological study of ten care environments in Japan and the European countries of Finland, Sweden, the UK, France and Austria, Aalto University publication series DOCTORAL DISSERTATIONS, 175/2019.

- Uzunoglu, S. S. (2012). Aesthetics and Architectural Education. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 51, 90–98. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.08.124> .
- Vartanian, O. (2015). Empirical aesthetics: hindsight and foresight. In *The Cambridge Handbook of the Psychology of Aesthetics and the Arts*. P.L. Tinio & J.K. Smith, Eds.: 6–34. Cambridge, UK: Cambridge University Press.4
- Vinchu, G.N, Jirge, N, Deshpande, A, (2017), Application of Aesthetics in Architecture and Design, *International Journal of Engineering Research and Technology*. 10(1), 183-186
- Zhang, J, (2020), analysis on the aesthetics of the architectural form based on Image Cognition, *Revista Argentina de Clínica Psicológica*, 2, 1261-1271. <https://doi.org/10.24205/03276716.2020.368>.